

PERIODIZACIJA SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI NA TRŽAŠKEM (OD 16. DO 20. STOLETJA)

Marija PIRJEVEC

Univerza v Trstu, Visoka šola za tolmače in prevajalce, Ul. Filzi 14, 34132 Trst, Italija
e-mail: mpirjevec@units.it

IZVLEČEK

V tržaški književnosti je mogoče prepoznati štiri razvojne faze. Prva je predliterarna, povezana z verskimi potrebami protestantske reformacije in zatem katolištva (od 16. do začetkov 19. stoletja). S prerodnim gibanjem se začne druga, pretežno narodnoprebudna faza tržaške književnosti (1848–1918). V tem času je ob redkih avtohtonih piscih opaziti močan dotok osebnosti iz Slovenije. Rojstvo umetniške književnosti je mogoče postaviti v čas italijanske zasedbe Trsta in Primorske (1918). Tedaj se pojavijo ustvarjalci večjih zmožnosti (Srečko Kosovel, Vladimir Bartol idr.), ki pa so svoj opus ustvarili večinoma v emigraciji. Četrta faza razvite in na domačih tleh nastale književnosti se začne s koncem 2. svetovne vojne. Literarna prebujanja je v drugi polovici 20. stoletja zajela vse zvrsti, še posebej pa se je razmahnila pripovedna proza (Alojz Rebula, Boris Pahor).

Ključne besede: tržaška slovenska književnost, razvojne faze, predliterarna faza, narodnoprebudna faza, literarna faza, literarne zvrsti, jezik

LA PERIODIZZAZIONE DELLA LETTERATURA SLOVENA A TRIESTE (DAL XVI AL XX SECOLO)

SINTESI

Nella letteratura triestina si possono individuare quattro fasi di sviluppo. La prima, preletteraria, è legata alle esigenze religiose della riforma protestante e poi del cattolicesimo (dal XVI al XIX secolo). La seconda prende avvio in concomitanza con il movimento di rinascita nazionale, al quale è prevalentemente legata (1848–1918). In questo periodo, ai pochi scrittori autoctoni si affiancano numerosi personaggi provenienti dalla Slovenia. L'avvento di una vera e propria letteratura triestina può essere collocato invece nel periodo dell'occupazione italiana di Trieste e del Litorale (1918), quando si profilano autori di notevole valore (Srečko Kosovel, Vladimir Bartol ecc.) che possono però realizzare la loro opera per lo più nell'emigrazione. La quarta fase, quella di una letteratura pienamente matura, sviluppatasi a Trieste, ha inizio dopo la Seconda guerra mondiale. La ripresa letteraria nella seconda metà del Novecento interessa tutti i generi, in modo particolare la narrativa (Alojz Rebula, Boris Pahor).

Parole chiave: letteratura slovena a Trieste, fasi di sviluppo, fase preletteraria, fase del risveglio nazionale, fase letteraria, generi letterari, lingua

Ko je Thomas Mann nekoč v pogovoru z Josipom Vidmarjem razmišljal o Sloveniji, je prišel do sklepa, »da so taka ozemlja literarno zelo plodna, ker predstavljajo posebno križanje kultur« (Vidmar, 1962, 127). To velja seveda še posebej za Trst in njegovo okolico, kjer se že od srednjega veka zelo tesno križajo tokovi slovanske, romanske in germanske kulture in kjer se dogaja svojevrstni stik evropskega zahoda z vzhodom in severa z jugom. Zato tudi ni naključje, da se je v kozmopolitskem mestu, kakršen je bil v preteklosti Trst, na tem stičišču različnih jezikov, kultur, religij in narodov, med katerimi sta italijanski in slovenski avtohtona, razvila pomembna italijanska pa tudi slovenska književnost. Književnost kot izraz posebnih družbenih razmer, nacionalnih trenj pa tudi eksistencialnih napetosti in iskanja identitete, tako tipičnih za življenje ob meji.

Slovenska književna dejavnost na Tržaškem je bila sicer obravnavana iz različnih zornih kotov, od historičnorazvojnega do estetsko-stilnega (Lino Legiša, Martin Jevnikar, Jože Pogačnik, Boris Pahor, Miran Košuta, Marija Pirjevec in vrsta drugih), vendar ostaja še zmeraj neizdelan celovitejši pogled nanjo, predvsem pa manjka razvidnejša zamejitev njenih razvojnih faz, se pravi njena zgodovinska periodizacija.

Seveda je pojem periodizacije v znatnem delu sodobne literarne vede tudi močno problematiziran in sledi postmodernističnemu zanikanju linearnega in preglednega zgodovinskega dogajanja. V ospredje se postavlja nekontinuiranost, posamičnost in kompleksnost dejanskega dogajanja, ob katerem naj bi bilo vzpostavljane nekega jasnega in razvidnega notranjega reda samo literarnozgodovinska konstrukcija pa nič več. Ob vsem zavedanju relativizma znotraj posegov, ki skušajo književno gradivo smotno urediti, je vendar treba vedeti, da nam stvari uidejo docela iz pregleda, če jih pustimo v stanju nepovezanega evidentiranja. Vprašanje periodizacije je pri tem gotovo eno prvih vprašanj pri iskanju razvidne zgodovinske orientacije čez celoto. Toliko bolj je takšna orientacija nujna in tudi možna pri literaturi, ki je sama v sebi manj avtonomna, močneje odvisna in determinirana s strani družbenozgodovinskih silnic. To je pri tako imenovani »zamejski književnosti« ali književnosti slovenske narodne skupnosti na Tržaškem posebej razvidno. Zato bo tudi naš poskus periodizacije nujno vezan na družbenozgodovinska obdobja in zarezje, in ne toliko na stilne formacije, kot so na primer romantika, realizem, simbolizem in tako naprej.

Pojem književnost je zaradi specifičnega gradiva tokrat kulturološko širši in zaobjema različne pisne dejavnosti: od verskega slovstva, prevajalstva in esejistike do memoarske proze in, seveda, še posebej literature v ožjem pomenu besede. Pomembno je pri vsem tem vprašanje, kdaj se je v našem prostoru pojavila idejno, slogovno in estetsko razvita, avtohtona slovenska literatura, ki bi jo lahko postavili ob italijansko. Ta je, kot vemo, dosegla svoj prvi dozoreli vzpon šele na začetku 20. stoletja s skupino avtorjev, ki so se uveljavili

ne samo v tržaškem, ampak tudi v širšem italijanskem prostoru. Mladi tržaški ustvarjalci Umberto Saba, Scipio Slataper in Italo Svevo, da navedem samo nekaj imen, so ob zatonu habsburške monarhije v zaostalem in provincialnem tržaškem ozračju sprožili pravo kulturno revolucijo. Vse do tedaj je bilo to območje povsem na obrobju italijanskega kulturnega dogajanja, bilo je literarno epigonsko in zamudniško. Za nas je pomembno, da je skoraj vzporedno s tem vzponom potekal tudi opazen vzpon slovenske književnosti.

Ko govorimo o slovenski tržaški književnosti, pojma »tržaški« seveda ne gre razumeti v najožjem, urbanem smislu, temveč širše, tako kakor svojo tržaško književnost razumejo italijanski preučevalci. Naši pisci namreč tudi niso po rodu vsi Tržačani, čeprav je bil Trst za mnoge intelektualno središče, kjer so krajši ali daljši čas živeli ali bili z njim intimneje povezani. Jasno je tudi, da se periodizacija slovenske tržaške književnosti, spričo posebnih zgodovinskih razmer in sožitja z »drugičnimi« ob sebi, ne more povsem ujemati s periodizacijo osrednje slovenske. Razvoj posvetne literature je bil na skrajnem zahodnem robu slovenskega etničnega prostora dolgo še bolj zavrt in zamudniški. V razponu od srede 16. do konca 20. stoletja je mogoče prepoznati štiri razvojne faze, od katerih ima vsaka svoja posebnost in pomen.

PREDLITERARNA FAZA SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI NA TRŽAŠKEM

V času protestantskega gibanja je prav v Trstu prišlo do odločilnih intelektualnih izkušenj Primoža Trubarja, utemeljitelja slovenskega knjižnega jezika in slovstva. V posvetilu drugega dela *Novega testamenta* iz leta 1577 je Trubar ob prikazu svoje življenjske poti poudaril, da se je rodil leta 1508, »ko so Benečani v vojni proti Maksimilijanu I. zavzeli mesto Trst« (Kidrič, 1978, 58). Ta podatek že sam po sebi kaže, kako mu je prav mesto ob Jadranu ostalo v zavesti kot ena poglobitvinih postaj njegovega življenja. Zanj je bilo namreč izjemnega pomena, da ga je kot šestnajstletnega mladeniča sprejel na svoj dvor v vzgojo in službo tržaški škof Peter Bonomo, ki je kultiviral njegovo mišljenje v humanistično in reformatorsko smer. Pri tem je treba poudariti, da je tržaški škof v svojem novodobnem, demokratičnem odnosu do vseh jezikov, s knjižno tradicijo ali brez nje, slovenščino spoštoval in gojil kot enakovreden jezik. Iz Trubarjevega pričevanja vemo, da je razlagal svojim sholarjem Vergilija, Erazma Rotterdamskega in Calvina v treh jezikih: v nemščini, italijanščini in slovenščini. Zato ni pretirano reči, da brez njegove podpore Trubar ne bi bil, kar je postal, in ne bi storil vsega tistega, kar je storil. Skupaj z drugimi slovenskimi reformatorji, ki so sledili njegovemu zgledu, je konstituiral organski knjižni jezik, ki je bil oprt na živo jezikovno resničnost. Osnovna teološka reformacijska misel, kot jo je zagovarjal sam Luther, ni postavila samo zahteve po nacionalnem knjižnem jeziku, temveč hkrati

tudi po jeziku, ki naj bi bil vsakemu človeku razumljiv. V *Evangeliju svetiga Matevža* leta 1555 je prav prvi in vodilni slovenski protestantski pisec zelo jasno karakteriziral glavno jezikovno smer svojega velikega knjižnega podviga: »Inu mi nesmo le-timu našimu obračanu oli tolmačevanu lepih, gladkih, visokih, kunštnih, novih oli neznanih besed iskali, temuč te gmajnske krajnske preproste besede, katere vsaki dobri preprosti Slovenec lehku more zastopiti, zakaj muč svetiga evangelija inu naše izveličane ne stoji v lepih, ofertnih besedah, temuč v tim duhej, v ti resnici, v ti pravi veri inu v enim svetim krščanskim lebnu« (Rupel, 1966, 65).

Z italijanske strani ni nihče tako pozorno označil našega avtorja in hkrati pomena, ki ga je imel za razvoj slovenskega knjižnega jezika prav Trst, kot je to storil zgodovinar Fabio Cusin. V svoji knjigi *Venti secoli di bora sul Carso e sul golfo* je opozoril, da je bilo to morada najslavnejše obdobje v zgodovini mesta ob Jadranu, ko je italijanska kultura razvila v bližnjem narodu kali njegove religiozne zrelosti in samostojne duhovne dejavnosti (Cusin, 1952, 392–394).

Čeprav je bila pot do razvite književnosti na Tržaškem še dolga, lahko od tedaj govorimo o postopnem, pa vendar kontinuiranem kulturnem življenju slovenskega Trsta. Na začetku 17. stoletja, v obdobju baroka, dobijo Slovenci prvi italijansko-slovenski slovar *Vocabolario italiano e schiauo* italijanskega redovnika G. Alasia da Sommaripa, doma iz Piemonta, ki ga je devinski gospod povabil na svoj grad, da bi vodil redovniško naselbino in zidavo devinskega samostana. Tako se je Alasia, kot je sam zapisal, z lahkoto in kmalu naučil jezika domačinov, ki ga je potreboval pri redovniški službi in sestavi slovarja, natisnjenega v Vidmu leta 1607, da bi tudi s pisno besedo »koristil tukajšnjim narodom«.

Iz 17. stoletja je še nekaj dokazov, da slovenščina na Primorskem nikakor ni bila samo jezik za »nižjo rabo«, se pravi za bolj nujno sporazumevanje s podložniki, temveč da je bila živa tudi v najvišjih krogih tržaške družbe. O tem zgovorno pričajo *Slovenska plemiška pisma družine Marenzi-Coraduzzi*, ki jih je objavil Pavle Merkù (Merkù, 1980, 6–17). Gre za osebno korespondenco med mlado tržaško aristokratinjo, grofico Mario Isabello Marenzi in njeno materjo, baronico Ester Maksimilijano Coraduzzi, vdovo na gradu Koča vas na Notranjskem. Vsebina dopisovanja zadeva zelo vsakdanje stvari njunega družinskega sveta, vendar se v hčerinem spoštljivem nagovarjanju svoje matere beseda včasih povzdigne h gosposkemu tonu in slogu, ki je bil za tiste čase v slovenskem prostoru nekaj nenavadnega (Pirjevec, 2001, 377).

Med verskimi pisci, katerih ime je povezano s Trstom, izstopa Janez Svetokriški, ki je v zadnjih desetletjih 17. stoletja živel in delal v mestu ob Jadranu kot predstojnik kapucinskega samostana. Prihajal je iz Sv. Križa na Vipavskem, kjer se je rodil v plemiški rodbini kot Tobia Lionelli. Izdal je pet zajetnih knjig slovenskih pridig pod naslovom *Sacrum promptuarium*, od katerih

sta dve izšli v Benetkah (leta 1695), tri pa v Ljubljani (1696, 1700, 1707). Knjige pomenijo začetek visoke slovenske homiletike, z močno razvito, vendar poljudno baročno slogovno kulturo. Anekdotična, didaktično ponansirana »novelistika«, ki jo je vnašal v svoja pridizna besedila, predstavlja hkrati prvi vzpon slovenske pripovedne proze. Pridige so vredne pozornosti tudi zaradi svoje transbesedilnosti, saj so z vključevanjem mitoloških, heroičnih, sakralnih in profanih zgodb zgoščeno predstavljale široko polje antične, srednjeveške in kasnejše leposlovne tradicije, ki je bila v slovenščini dotlej zelo skromna. (Juvan, 1989, 175–184)

Vsestranski vzpon, ki ga je v naslednjem, 18. stoletju doživel Trst – kjer se je začel tudi med Slovenci izraziti je oblikovati srednji sloj obrtnikov, uradnikov, učiteljev in duhovnikov, ki se niso bili več pripravljene odpovedati svojemu jeziku in izvoru – je na poseben način vplival tudi na prebujanje osrednje Slovenije. To se je najbolj očitno zgodilo z osebnostjo barona Žige Zoisa, ki je bil rojen leta 1747 v mestu ob Jadranu kot sin podjetnega veletrgovca retoromanskega rodu. Čeprav je bil vzgojen in izobražen v italijanskih šolah, se je scela obrnil h gojenju slovenskega jezika ter tako postal mentor, mecen in osrednja osebnost slovenskega razsvetljskega preroda v jezikoslovju, zgodovini, književnosti in tudi v naravoslovni znanosti.

Trst torej ni dal samo začetne pobude za oblikovanje slovenskega knjižnega jezika in slovstva v Trubarjevem času, iz tega obmorskega mesta je, kot vidimo, posredno prihajal tudi življenjski impulz za prvo in odločilno poglavje slovenske posvetne književnosti v drugi polovici 18. stoletja, za njen sproščeni korak v razsvetljenje.

Zanimiv odmev slovenskega prerodnega gibanja na Tržaškem v času Napoleonovih Ilirskih provinc je bil izid prve slovenske slovnice za Italijane *Saggio grammaticale italiano-cragnolino* leta 1811 v visoki nakladi 2000 izvodov, kar daje misliti na nove razmere pod Napoleonovo vladavino. Njen pisec je bil tržaški mestni svetovalec in plemič, notar Vincenzo Franul de Wiessenthurn, doma z Reke. Svoje navdušenje nad slovenskim jezikom je sam izpovedal v prilogi tržaškega lista *L' Osservatore triestino*, pa tudi v uvodu v slovnico, kjer je z neprikritim navdušenjem poudaril, da je »slovenščina eno najslajših in ekspresivnih ilirskih narečij« (Godini, 1989, 221). Svoji slovnici, dosledno sestavljeni po Kopitarjevi, je dodal Linhartovo komedijo *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* v Vodnikovem popravljenem jeziku. Ker se sam v slovenskem jeziku ni čutil dovolj trdnega, se je namreč pisno obrnil na avtorja *Pesmi za pokušino*, da bi mu popravil in pregledal slovensko slovnisko besedilo.

V prvih desetletjih 19. stoletja je mesto premoglo že vrsto kulturno uglednih slovenskih imen. Med njimi velja omeniti Matevža Ravnikarja, reformatorja slovenskega proznega jezika v Kopitarjevem duhu. Leta 1832 je postal škof združene tržaško-kopske škofije in tudi v tej funkciji prizadevno utrjeval položaj slovenskega jezika v tem prostoru. V Trstu pa je od leta 1826 živel

Mihael Verne, kanonik in šolski nadzornik, pa tudi pisatelj, potopisec, zgodovinar in prevajalec, med drugim Chateaubrianda in Montesquieuja. V mesto je istega leta prišel pesnik Jovan Vesel Koseski, ki je postal svetnik pri finančnem ravnateljstvu za Primorsko, hkrati pa sredi 19. stoletja žel na Slovenskem, kakor poroča na primer Janez Trdina, vsesplošno priznanje in odobravanje (Grdina, 1989, 272). S svojo patetično retoriko in patriotizmom ter avstrijsko legitimistično miselnostjo je postal primer »visokega« verzifikatorja, nekakšnega slovenskega Schillerja, hkrati pa najboljšega prevajalca. Veselova slava se je razširila tudi čez rob slovenske književnosti. Tako je na primer nemški *Illyrisches Blatt* zapisal, da je Vesel »v znanstvenem kakor umetniškem pogledu izreden pojav« (Paternu, 1960, 49).

NARODNOPREBUDNA FAZA TRŽAŠKE KNJIŽEVNOSTI

Z vznikom prerodnega gibanja se po predhodnih omenjenih pojavih začenja druga, že izrazito narodno-prebudna faza tržaške književnosti, ki sega od pomladi avstrijskih narodov do razkroja habsburškega cesarstva. V Trstu se je sredi 19. stoletja začelo organizirano narodno gibanje kot del osrednjega političnega programa *Zedinjene Slovenije*, ki je nastal na Dunaju leta 1848. V tem duhu so tudi tržaški Slovenci prvič v zgodovini oblikovali svoj politični program z zahtevo po jezikovnih in narodnih pravicah: uveljavitev slovenščine v javnem življenju, odpiranje slovenskih osnovnih šol v mestu ipd. Skladno s temi težnjami so začeli leta 1849 skupaj z drugimi Tržačani slovanskega porekla izdajati glasilo *Slavjanski rodoljub* (1849), še prej pa so organizirali Slavjansko društvo (1848), ki mu je sprva predsedoval tedaj že uveljavljeni pesnik Jovan Vesel Koseski.

Na prebuje narodne zavesti pri primorskih Slovencih je italijansko meščanstvo reagiralo z nestrpnostjo in napadalnostjo, ki se je skozi naslednja desetletja močno zaostri, se obračala v iredentizem in celo rasizem, ne da bi zmogla zares preprečiti postopno rast slovenske kulturne, gospodarske in politične navzočnosti v Trstu.

V tem času je na kulturnem in literarnem področju opaziti močan priliv osebnosti iz osrednje Slovenije, kar je pripomoglo k bolj razgibanemu intelektualnemu življenju, posebno od ustanovitve Slavjanske čitalnice naprej (1861). Naj omenimo samo nekaj vidnejših imen: Frana Levstika, tajnika čitalnice (1861, 1862), pisca prvega pomembnega proznega dela, dogajalno postavljenega tudi v Trst (Martin Krpan, 1868), literarnega zgodovinarja in teoretika Ivana Macuna, pesnika in publicista Franceta Cegnarja, prevajalca Schillerjevih dram, Janeza Jesenka, geografa in zgodovinarja, prevajalca iz francoske in angleške književnosti (npr. Goldsmithovega romana *Župnik Wakefieldski*, 1876), in ne nazadnje literarnega zgodovinarja Karla Glaserja, avtorja obsežne *Zgodovine slovenskega slovstva (1894–1900)* in prevajalca vrste Shakespearovih dram, ki so ostale neobjavljene.

Med redkimi avtohtonimi tržaškimi intelektualci druge polovice 19. stoletja ni mogoče spregledati pisatelja, pesnika, dramatika in urednika Josipa Godino Verdelškega. Velja lahko kot primer primorskega Slovenca, ki se je iz težkih gmotnih razmer z izjemnim naporom povzpел k višjemu in svobodnejšemu položaju. V mestu je postal zelo dejaven slovenski publicist in je poleg avtobiografije, v kateri je zaslediti vrsto zanimivih podatkov o življenju tržaških Slovencev v 19. stoletju, napisal med drugim tudi obsežno zgodovinsko delo *Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice* (1872).

S Trstom je v prvem desetletju 20. stoletja povezano tudi ime pesnika Antona Aškercera, o čemer priča že naslov njegove pesniške zbirke *Jadranski biseri* (1908). V njej je učinkovito zarisal primorski krajinarski svet od Trsta, Barkovelj in Miramara do Nabrežine, Devina, Barbane pri Gradežu in Ogleja.

Na nov, poseben in intimen način pa je našla stik z mestom ob Jadranu slovenska moderna. Prvi je bil pesnik Dragotin Kette, doma iz Prema, nedaleč od Trsta, kamor ga je po maturi pripeljala obvezna vojaščina. Zaradi hude bolezni pa je bil v začetku aprila 1899 odpuščen in se je odpravil v ljubljansko Cukrarno le še umret. Kette je v obmorskem mestu kazal živahno zanimanje za tukajšnje razmere, občudoval vztrajnost in upornost primorskih Slovencev, njihovo narodno zavest in dosledni odpor proti italijanskemu pritisku. Vključil se je tudi v literarno življenje slovenskih in hrvaških dijakov, med katerimi je kot pesnik užival avtoriteto (Martinović, 1978, 189). Prav v mestu ob Jadranu sta nastala njegova znamenita cikla ljubezenskih izpovedi *Adrija* in *Na molu San Carlo* (danes Molo Audace), ki je v slovensko poezijo prinesel nekakšen »juga sončni vrt«, val krajinarske in ljubezenske eksotike, kakršne na Slovenskem niso bili vajeni.

Tudi Ivan Cankar je imel v prvih dveh desetletjih 20. stoletja prav v Trstu vrsto predavanj o slovenski kulturi, o socialnem in predvsem narodnem vprašanju. Posebno odmevno je bilo njegovo zadnje tržaško predavanje *Očiščenje in pomlajenje* leta 1918, tik pred smrtjo, v katerem je jasno poudaril, kolikšen gospodarski, politični in kulturni pomen ima za Slovenijo Trst. Naslov in glavna vsebina njegovega razmišljanja sta veljala kritiki slovenske socialne demokracije in njene neodgovornosti do vprašanja naroda in njegovega obstoja. Hkrati pa je v nagovoru na tržaške rojake storil vse, da bi utrdil njihovo samozavest in je v bistvu preklical svojo filozofijo *Hlapcev*.

Vzporedno z gospodarsko in politično močjo je ob koncu stoletja v obmorskem mestu nastajalo novo, avtohtono žarišče književne dejavnosti, močno vpeto v dano resničnost. Kot priloga prvega slovenskega tržaškega dnevnika *Edinost* (1876–1928), ki je imel osrednjo vlogo pri narodni prebujanju mesta, je leta 1897 začela izhajati revija *Slovenka* kot »glasilo slovenskega ženstva«. Najbolj sta njene smernice začrtali urednici Marica Nadlišek Bartol, avtorica prvega tržaškega roma-

na *Fata morgana* (1898), in Ivanka Anžič Klemenčič, ki je revijo odprla v južnoslovanski prostor in okrepila v njej socialno tematiko. *Slovenka* je sčasoma postala bolj odkrito feministična in se idejno priključila takratnim feminističnim tokovom, kot sta jih razvijali berlinska *Die Frau* ali dunajska *Dokumente der Frauen* (Dovič, 2007, 162). Zaradi svoje odprtosti do aktualnih vprašanj, posebej socialnih problemov, je pritegnila tudi vrsto uglednih piscev (npr. Ivana Cankarja, Otona Župančiča, Frana Govekarja, Etbina Kristana, Lojzeta Kraigherja, Zofko Kvedrovo idr.). Prav Kvedrova, prva izvorna slovenska pisateljica, publicistka in prevajalka, ki je nekaj časa živela v Trstu, je v njej objavila več novel, v katerih je predstavila celo galerijo žensk različnih socialnih slojev, od revne okoličanke in delavke do tržaške meščanke. Revija se je sprostila odvisnosti od strank in bržkone tudi zato leta 1902 nehala izhajati.

Trst je v začetku 20. stoletja dobival za Slovenijo osrednji pomen, saj je glede števila Slovencev postal največje slovensko mesto, ki je imelo zelo trdno narodno zaledje. Najvidnejši dokaz njegovega gospodarskega in kulturnega vzpona je bil Narodni dom, ki ga je v središču mesta leta 1904 postavil ugledni arhitekt Max Fabiani. Narodni dom je bil mesto v malem: pod njegovo streho so našli svoj prostor slovensko gledališče, knjižnica, tiskarna, glasbena šola, posojilnica, hranilnica in banka. Posebno pomembno vlogo je imelo gledališče, ki je začelo uprizarjati dramska besedila iz bogatega evropskega in domačega repertoarja. Cankarjeva drama *Hlapci*, ki jo je Ljubljana odklonila, je doživela prav tu krstno izvedbo. Skratka, Trst je postal mesto moderne slovenske kulture, ki je znala včasih preseči tudi svoje središče.

UMETNIŠKO ZRELA FAZA TRŽAŠKE KNJIŽEVNOSTI PRIMORSKIH PISCEV V EMIGRACIJI

S prehodom Trsta in tretjine Slovencev pod Italijo po koncu prve svetovne vojne se je začela doba brutalnega zatiranja in načrtnega raznarodovanja, ki je trajala vse do konca druge svetovne vojne in pomeni najbolj dramatično obdobje v zgodovini primorskih Slovencev. In vendar je prav v času skrajne duhovne in fizične prizkušnje prišlo do prvega velikega vzpona slovenske tržaške književnosti. Ta je bila že od Trubarja naprej povezana z razvojem književnosti v osrednji Sloveniji, vendar je spadala bolj v območje kulturnozgodovinske in narodnoprebudne kot umetniške tvornosti. Rojstvo razvite slovenske književnosti na Tržaškem je mogoče postaviti v prva desetletja 20. stoletja, vendar še zmeraj z nekaterimi pridržki, ki zadevajo njegovo lokacijo. Tedaj so se namreč pojavili ustvarjalci večjih zmožnosti (Srečko Kosovel, Vladimir Bartol, Bogomir Magajna, Igo Gruden idr.), ki pa so zaradi vojnih razmer ostali onstran meja ožje domovine in svoj opus ustvarili v glavnem v Sloveniji, kamor so se zatekli, ne da bi pretrgali vezi z rodnim mestom. Njihovo leposlovno delo predstavlja

tretjo, umetniško zrelo fazo tržaške književnosti, pomeni oblikovanje moderne literature s svojo estetsko funkcijo in sodobno semantiko.

Srečko Kosovel, rojen v Sežani, pred vrati Trsta (1904–1926), je bil s svojim pesniškim delom vezan na Ljubljano, zraven pa je bil zmerom pesnik Krasa, seveda ne samo njegove topografije, temveč mnogo globlje. Iz slovenske prestolnice, kamor so ga starši sredi vojnih let poslali študirat, je še ne dvajsetleten s strahom opazoval, kako se v dušljivem primorskem prostoru krepi italijanski nacionalizem in militarizem. Pretresenost nad nevzdržnimi razmerami, ki so se iz leta v leto stopnjevale, je med drugim izrazil v članku s pomenljivim naslovom *Italijanska barbarstva v Trstu*, objavljenem v *Slovenskem narodu*, neposredno po požigu Narodnega doma (13. julija 1920), pa tudi v pesmi *Italijanska kultura*, ki je nastala nekaj let kasneje, ko so italijanski skrajneži v mestu zažgali slovensko tiskarno *Edinost*.

Spričo tesnobnih povojnih izkušenj in skrb vzbujajočih razmer na zasedenem ozemlju po tudi drugod se mu je položaj v Evropi zazdel kaotičen in brez nadzora, kot da se pogreza v globoko etično krizo, iz katere ni bilo videti izhoda. Tako je v ekspresionistični pesmi *Ekstaza smrti* z vizionarnimi podobami izoblikoval predstavo totalnega propada Evrope, njene duhovne onemoglosti in dekadence, ki jima ni rešitve. Sicer pa gre za temeljno občutje, značilno za širši evropski prostor. Czesław Miłosz, Nobelov nagrajenec, se na primer v svojih ameriških predavanjih spominja lastne literarne mladosti v času pred Hitlerjevim nastopom: »Nič čudnega ni, da je bila v tem ozračju naša skupina levičarska, vendar pa se je pričakovanje revolucije pri nas čudno povezovalo s pričakovanjem apokaliptične katastrofe, ki je bilo intuitivno, preroško /.../. Za občutljivejšega človeka je groza preprosto visela v zraku. Nas iz naše skupine so imenovali katastrofiste /.../« (Miłosz, 2006, 48).

Branje *Ekstaze smrti* bi bilo gotovo pomanjkljivo, če ne bi v nji poleg abstraktne vizije o propadu Evrope, zaznali tudi tragične usode povojnega Trsta in Slovencev v njem. Pritrditi kaže Borisu Pahorju, ki meni, da se stih »komaj rojen, že goriš v ognju večera« neposredno navezuje prav na dogodek, povezan s požigom Narodnega doma (Pahor, 1993, 11).

Za sklep ne moremo mimo ugotovitve, da je Kosovel v resnici prvi veliki tržaški pesnik, polno in dostojno slovensko vzporedje visokemu valu italijanske književnosti v tem mestu na prelomu stoletja in po njem, z njenim vodilnim lirikom Umberto Sabo. Zunanjo, prostorsko in biografsko zarezo med pesnikom in Trstom je naredila prva svetovna vojna in razmere po njej, duhovne ločenosti med njima v resnici ni bilo.

Tudi proza Vladimirja Bartola je filozofsko in psihološko zelo ambiciozna. Z znatnim delom njegovega literarnega opusa, ki je nastalo med vojnama, bi ga primerjalno lahko postavili v židovski krog nekaterih nekonformističnih italijanskih intelektualcev in pisateljev v Trstu, ki so svoje pisanje oblikovali pod močnim vti-

som psihoanalize (Edoardo Wiess, Guido Voghera, Italo Svevo, Bobi Bazlen idr.). Vendar v resnici med omenjenimi pisci in Bartolom ni bilo nobenega sodelovanja in ga spričo razmer tudi ni moglo biti. Pisatelj je psihoanalitično teorijo še posebej populariziral v zbirki vsebinsko in slogovno raznovrstnih novel *Al Araf* (1938), nihajočih od biološkega naturalizma mimo filozofske spekulacije do vsakršne, tudi vesoljske fantastike, novel, ki jih slovenska publika in kritika nista sprejeli z ustreznim priznanjem (Paternu, 2006, 73). Avtorjev skrajni individualizem, ideološka ter etična nevezanost in njegovo večkrat distancirano, intelektualno pisanje – vse to je bilo slovenski kritiki in publiki znotraj tedaj prevladujočega socialnega realizma tuje in nesprejemljivo.

Bartol je kasneje, v osemdesetih letih 20. stoletja, v prevodih prodrl v širši evropski in svetovni prostor, predvsem z romanom *Alamut*. V njem je izpostavil problematiko evropskega nihilizma, vendar tako, da ga je prenesel v daljni islamski svet. Diktatorska volja do moči, ki jo pooseblja protagonist romana Hasan Ibn Saba, demonična in karizmatična osebnost, je v tridesetih letih, ko je roman izšel, zgovorno namigovala na demonijo, cinizem in perfidno manipulacijo z ljudmi takratnih evropskih totalitarizmov. Bil je, kot poudarja pisatelj sam, »prisposoba strašnih diktatorjev dobe, to je Hitlerja, Mussolinija in 'zagonetnega' Stalina«. Današnji uspeh romana na Slovenskem in v Evropi pa je predvsem v aktualnosti islamskega sveta in v psihologiji terorizma, ki ga Bartol opisuje s presenetljivo preroškostjo.

V obdobju med vojnama je bila zaradi neznosnih razmer skoraj celotna primorska inteligenca prisiljena v izgnanstvo. Iz Trsta je torej odšel v emigracijo tisti razumniški sloj, ki bi v normalnih razmerah omogočil nemoteno rast kulturnega življenja, kar pa se je lahko oblikovalo šele po letu 1945. Tako se je dobro desetletje po vzponu visoke italijanske tržaške književnosti, kakršna se kaže v triadi Svevo-Slataper-Saba, pojavila tudi med tržaškimi in primorskimi Slovenci, poleg Kosovela in Bartola, še vrsta nadarjenih piscev, ki sovplivali na razvoj slovenske kulture tega časa. Vendar, kot rečeno, ne v okolju, iz katerega so izhajali, temveč na oni strani rapalske meje, kamor so se morali spričo fašističnega nasilja zateči. Tisti, ki so vztrajali na domačih tleh (France Bevk, Andrej Budal, Stanko Vuk, Ivo Šorli, Ivan Trinko in še kdo), so se tudi zaradi potreb ogrožene skupnosti, ki je ostala brez slovenskih šol, knjig, časopisov in kulturnih društev, bolj ali manj prilagajali poljudnemu in spodbudnemu pisanju v enostavnem jeziku. Tako je bil v Trstu pretrgan stik z modernizmom, ki je imel prav v mestu ob Jadranu v dvajsetih letih prejšnjega stoletja pomembno središče in v Kosovelu močnega ustvarjalca.

ROJSTVO RAZVITE, NA DOMAČIH TLEH NASTALE KNJIŽEVNOSTI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Konec druge svetovne vojne pomeni veliko zarezo v zgodovini Primorske s Trstom vred. Pomeni začetek nje-

ne sodobne zgodovine, ki se je prav tu pokazala v svojih globinskih protislovjih. Pomeni pa prav tako novo obdobje za primorsko duhovno ustvarjalnost nasploh, tudi za literarno, ki je šele tedaj s polnimi pljuči zaživela na domačih tleh. Kljub generacijskim in individualnim razlikam pa ni mogoče prezreti neke povezujoče lastnosti tržaške povojne književnosti: njene posebne vezanosti v tržaški družbeni in duhovni prostor in obenem njene svojevrstne odprtosti v svet. Prav spojitev med regionalnostjo in univerzalnostjo, ki je bistveni problem našega časa, dela to književnost aktualno in zanimivo.

Literarna prebujanja povojnega Trsta je zajela vse zvrsti: poezijo, prozo, dramatiko in esejistiko. Še posebej močno pa se je razvila proza. Njena najvidnejša avtorja, danes že klasika sodobne tržaške proze, sta Boris Pahor in Alojz Rebula. Oba sta kljub velikim tematskim premikom v druga svetovna okolja, vsebinsko globoko zasajena v sodobnost in preteklost Trsta, posebno še v obdobje fašističnih krutosti in v tesno povojnega časa. Pahorjevo pisanje je neizbrisno zaznamovala tudi izkušnja iz nemških taborišč. Oba pisatelja pa sta šla skozi mladostno jezikovno travmo, doživeto ob skrajnem ponižanju in prepovedi maternega jezika še v otroških letih, iz česar je pognala posebna privrženost prav temu jeziku. Rebula je v svojem dnevniku *Vrt bogov* (1986) zapisal: »Na primer, da sploh pazim na slovenščino. Da je vmes nekakšna ihta, ne vem na koga. Kdo ve, če ne kar na Benita Mussolinija. Ja, on me je oropal za slovensko osnovno šolo in gimnazijo in jaz bi se mu rad maščeval, tako da bi si prav ohcetano postregel s slovenščino vseh okusov in barv.«

Kot stilist je Rebula primer, kaj lahko naredi iz jezika zatiranje. Oba avtorja pa povezuje izrazito angažirano razmerje do sveta, vendar v dveh različnih smereh. Pahor je z vsem temperamentom obrnjen v smer liberalnega, socialnega in psihološkega humanizma, piše in živi v svetu imanence. V njegovem obsežnem literarnem delu se od zgodnjih novel do današnjih dni kot rdeča nit vije problem, ki zaposluje pisatelje in mislece vseh časov: človekova svoboda. Pri avtorju *Nekropole* smo pogosto priča spopadu med silami, ki človeka ponižujejo, ki delajo iz njega duševnega pohabljenca, in silami, ki mu vračajo njegovo osebno pravico: biti človek. Vzporedno s tem ne gre prezreti, da Pahorjeve literarne upodobitve na mnogih mestih preraščajo ozke meje osebnega in narodnostnega in zadobivajo večpomensko, univerzalno razsežnost. Prej kot zgodovinska in politična pa so zanj pomembna moralna vprašanja, povezana s preživetjem vsakega posameznika. Eden temeljnih motivov njegove proze je prav proces prebujanja v subjektivnem in kolektivnem smislu, proces dozorevanja iz nezaveščenege v osebno suverenegega človeka (Pirjevec, 1991, 415). Avtorjeva osredotočenost na izrazito individualne človekove probleme se kaže tudi v tem, da je v njegovem delu na poseben način izpostavljena ljubezenska tematika. Prav ljubezen je zanj vrednota, ki nas lahko reši zla v osebne in družbenem smislu. O Borisu Pahorju

lahko z gotovostjo rečemo, da velja za enega najbolj vidnih pisateljev sodobne slovenske književnosti in da je v evropsko kulturo razločno vtisnil znamenje svoje osebne pa tudi slovenske usode. V zadnjem času je njegova *Nekropola* doživela v Italiji izredno pozornost in se povzpela med najbolj brane knjige.¹

Tudi Alojz Rebula je podobno kot Pahor globoko zasajen v sodobnost in preteklost Trsta, predvsem v obdobje predvojnega terorja in v tesnobo povojnega časa. Prostor njegovih del, posebej romanov, se močno spreminja in širi od domačega tržaškega sveta do daljnih dežel Vzhoda in Zahoda. In čas dogajanja se razpenja od sedanjosti globoko nazaj v preteklost, v srednji vek, antiko pa še dlje v biblijske čase. V vsej tematski raznovrstnosti pa je vidno zbran v eno samo središče in v tem središču je njegovo tesnobno iskanje Smisla. Rebulovo globinsko mišljenje, vgrajeno v številne romane, novele in eseje, je potemtakem usmerjeno proti glavnemu duhovnemu toku modernega sveta, proti nihilizmu, ki preplavlja sodobno zahodno zavest in kulturo. Človekovo bistvo vseh časov in kultur je po njegovem prav to, da se ne more odpovedati temeljnemu vprašanju, ki je, kot rečeno, vprašanje smiselnosti človekovega bivanja, naravnane v transcendenco (Pirjevec, 2005, 27–32).

Posebno, lahko bi rekli emigrantsko noto, je povojni književnosti na Tržaškem vtisnil pesnik in prozaist Vinko Beličič, razpet med nostalgijo po izgubljenem in protestom zoper vojno in povojno zlo. V svojih delih izhaja večinoma iz lastne izkušnje po krivici zapostavljenega in poraženega človeka, prisiljenega zaradi idejne in značajske pokončnosti na osamljeno bivanje v tujem, razčlovečenem svetu.

Proza mlajših in mladih hodi nova in drugačna, še ne do kraja razvidna pota. Na splošno gre za postopen odmik od predvojnih, vojnih in povojnih travm, za umik iz območij osebnih eksistencialnih vsebinam, tudi za premike tematike v tuja in daljna okolja sveta (Škamperle, Jelinčič). Med opaznejše primere nove tržaške proze sodijo Igor Škamperle, Marko Sosič, Dušan Jelinčič, Ivanka Hergold in še kdo.

V pesništvu povojnega Trsta sta najvidnejši imeni Miroslav Košuta in Marko Kravos, ki sodita v zgodnjo povojno generacijo. Razvoj njune lirike je potekal do neke mere vzporedno z osrednjeslovenskim, vendar je tematika njunih pesmi vezana pretežno na tržaški mestni, obmorski in kraški svet. Iz tesnob tržaškega ambienta in lastne težke izkušnje se Košuta pogostoma obrne k ostremu baladnemu dojetanju stvari in človeških usod. Prastrah, ključna beseda njegove eksistencialne lirike, nosi v sebi osebno, zgodovinsko in občečloveško vsebino. V njegovi poeziji, ki jo odlikuje strogost in askeza v uporabi besed, pa ni mogoče prezreti nenehne skrbi za prihodnost slovenske manjšine kot tudi strahu pred tiho, neustavljivo asimilacijo in zaskrbljenosti za njeno preživetje.

Drugečen je pesniški svet Marka Kravosa. V pesmih, ki jih zaznamuje mediteranska radoživost, odprtost do življenja in svoboda, se zdaj z lahkotnim humorjem zdaj z ironijo upira sindromu žalosti in strahu, ki je iz mnogih razlogov že od nekdanj globoko ukoreninjen v slovenskem in še posebej zamejskem pesništvu (Paternu, 1994, 23). Kravosova globinska povezanost s sodobnim tržaškim prostorom mu tudi ne dopušča, da bi bil do žgočih problemov ožje domovine odmaknjen ali neprižadet. Njegova humorna, včasih ironična besedila o primorski stvarnosti, o »zamejski žalosti« in »kremenitosti« razkrivajo marsikatero trpkost o tukajšnjem človeku: njegovo hlapčevstvo, kameleonstvo in nenazadnje izpraznjeno retoriko besed. Svoja spoznanja o duhovni in moralni resnici življenja Kravos pogosto vgrajuje ne samo v lirsko, temveč tudi v epsko zasnovana besedila, v mitske zgodbe iz starodavne Azije in Afrike, iz antičnega ter srednjeveškega sveta, ki pod historično snovjo razkrivajo trajno veljavno resnico o človeku. V obeh pesnikih, Košuti in Kravosu, pa deluje izredna moč osebne vitalizma, morda mediteranskega temperamenta, ki je v primerjavi z osrednjim tokom sočasne lirike na Slovenskem dovolj nenavaden in hkrati opazen.

Med znane tržaške pesnike in pesnice našega časa bi morali uvrstiti še Borisa Pangerca, Bruno Marijo Pertot, Aleksija Pregarca, Aceta Mermoljo, Marija Čuka, Ireno Žerjal, Alenko Rebula Tuta, Majdo Artač Sturman in vrsto drugih.

Povojno slovensko dramatiko, nastajajočo v Trstu, je najprej močno zaznamoval Josip Tavčar s številnimi dramami, ki z realističnimi ali fantazijskimi prijemi portretirajo tržaško malomeščansko življenje, odkrivajo njegovo duhovno praznino, predvsem pa gon po lagodju in gmotnih dobrinah, ki jih tržaški malomeščani istovetijo s srečo. »V resnici sta sreča in lagodje popolnoma različna pojma – piše Tavčar – in se človeku kar čudno zdi, da jih morejo ljudje istovetiti v dobi, ko je Einstein matematično dokazal, da v svetu materije ni nič zanesljivega in stalnega« (Tavčar, 1958, 27, 28).

Drugečne in včasih nove smeri so v dramatici odprli tudi drugi, med katerimi izstopajo Filibert Benedetič, Sergej Verč, Marko Sosič, predvsem pa Boris Kobal s svojo »bridko uspešnico«, kot je njegovo satirično komedijo *Afrika ali Na svoji zemlji* označil Miroslav Košuta (2007, 118, 210).

Če poskušamo za sklep vsaj bežno zarisati tipološke značilnosti tržaške povojne književnosti, ne moremo mimo nekaterih lastnosti, ki dajejo obrise čez celoto. To ni samo njena pripetost v družbeno in duhovno topografijo Trsta, temveč predvsem njena razmeroma trdna hierarhija vrednot. In sicer vrednot, vezanih na jezikovni, narodni, eksistencialni in ontološki etos. Vendar ta etika ni statična, ampak na vseh svojih ravnanjih – razen ob jeziku in narodu – odprta moderni relativizaciji in destabilizaciji ter v spopadu z njima. To pomeni, da so

1 Corriere della Sera, 9. 3. 2008: Cultura, 4.

vrednostni sistemi tržaške slovenske književnosti kljub svoji trdnosti v bistvu dinamični. Zato njena tipologija ni tipologija zaprte vrste, temveč je duhovno in slogovno odprta v široki evropski in svetovni prostor (Pirjevec, 1992, 63–69). Osebna in skupnostna ogroženost je bila v tem prostoru preveč resna, da bi slovenski književnosti dopuščala notranjo razpuščenost. Iz tega sledi, da modernizem in postmodernizem s svojimi skrajnostmi nikoli nista globlje posegla v tržaški del slovenske književno-

sti. V povojnih letih postajajo idejne in stilne spremembe kljub trajnejšim tipološkim posebnostim v mnogočem vzporedne dogajanju v matičnem kulturnem prostoru.

Na koncu naj še dodam, da ob vseh posebnostih, ki jih je mogoče zaslediti v sodobnem tržaškem literarnem dogajanju, razdalje med »zamejsko« in »matično« književnostjo nikoli niso bile in niso tako velike, da bi se resnično oddaljili od skupnih osnov. Pojem »zamejska literatura« je zato že dolgo neutemeljen in odveč.



*Sl. 1: Molo San Carlo v Trstu, danes Molo Audace (Pahor, 2009).
Fig. 1: Molo San Carlo in Trieste, now Molo Audace (Pahor, 2009).*

PERIODIZATION OF SLOVENIAN LITERATURE IN THE REGION OF TRIESTE (FROM THE 16th TO THE 20th CENTURY)

Marija PIRJEVEC

University of Trieste, Advanced School of Modern Languages for Interpreters and Translators, via Filzi 14, 34132 Trieste, Italy
e-mail: mpirjevec@units.it

SUMMARY

In dealing with Slovenian literature in the region of Trieste there is still no comprehensive overview with clearly defined development phases. The present contribution is directed towards the creation of its historical periodization.

In the literature of Trieste four phases of development can be identified. The first one - crucial for the constitution of literary language - is the pre-literary phase, which is connected with religious needs of the Protestant Reformation and subsequently Catholicism (from the 16th to the beginning of the 19th century). The movement of National Revival can denote the second phase in the literature of Trieste, a phase of a predominantly national awareness-awakening character, continuing from the Spring of Nations until the decline of the Habsburg Empire (1848–1918). During this time, apart from few domestic writers, there is a noticeable influx of personalities from Slovenia, a tendency that contributed to a more diversified cultural life of this territory. The Italian occupation of Primorska marks the beginning of the planned denationalization and cultural genocide. It was precisely at this time that the first great ascent of the literature of Trieste occurred, albeit with strong deviations in terms of its location. Wordsmiths such as, for example, Srečko Kosovel, Vladimir Bartol, Igo Gruden and others created their opuses mainly in emigration. Their work, under specific circumstances, denotes the third artistically ripe phase of literary development and formation of modern literature with relaxed aesthetic function and modern semantics. The new era and with it the fourth phase of the home-emerging literature begins at the end of the Second World War. In the post-war decades, the growth of literature comprised all genres, especially narrative prose, which was in full swing at the time (Boris Pahor, Alojz Rebula). Individual post-war and contemporary development phases of lyrics, prose, drama and essayistic literature, despite all their typological and personal specific features, have been in many aspects parallel to the developments in the home cultural space up to this day.

Key words: Slovenian literature of Trieste, development phases, pre-literary phase, the phase of awakening national awareness, literary phase, literary genres, language

VIRI IN LITERATURA

Corriere della Sera (1876–). Milano, RCS Editoriale Quotidiani.

Cusin, F. (1952): Venti secoli di bora sul Carso e sul golfo. Trieste, Gabbiano.

Czeslaw, M. (2006): Pričevanje poezije, šest pričevanj o stiskah našega stoletja. Ljubljana, Društvo Apokalipsa.

Dovič, M. (2007): Slovenski pisatelj: razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Godini, N. (1991): Franulov Saggio grammaticale italiano-cragolino iz leta 1811 in Vodnikov doprinos. Obdobja, 11, 219–225.

Grdina, I. (1991): Jovan Vesel Koseski – poet in glasnik slovenske meščanske dobe. Obdobja, 11, 271–284.

Juvan, M. (1989): Slovenska baročna pridiga kot transtekstualni pojav. Obdobja, 9, 175–184.

Kidrič, F. (1978): Izbrani spisi, 1. knjiga. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Košuta, M. (2007): Teža sončnega. Odgovori, govori, zagovori. Maribor, Študentska založba Litera.

Martinovič, J. (1978): Dragotin Kette. Znameniti Slovenci. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Merkù, P. (1980): Slovenska plemiška pisma družin Marenzi-Coraduzzi s konca 17. stoletja.. V: Merkù, P.: Slovenska plemiška pisma. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 3–10.

Pahor, B. (1993): Srečko Kosovel. Pordenone, Studio Tesi.

Pahor, B. (2009): Qui è proibito parlate. Roma, Fazi Editore.

Paternu, B. (1960): Slovenska literarna kritika pred Levstikom. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.

Paternu, B. (1994): Šest tržaških pesnikov. V: Pirjevec, M.: Kar naprej trajati. Trst, Devin, 23–31.

Paternu, B. (2006): Književne študije. Ljubljana, Intelego.

Pirjevec, M. (1991): Pisatelj Boris Pahor med etničnim in ontološkim humanizmom. Slavistična revija, 4, 39, 413–419.

Pirjevec, M. (1992): Tipologia della letteratura slovena a Trieste. Letterature di frontiera, 2, 1, 63–69.

Pirjevec, M. (2001): Tržaška zgodba. V: Pirjevec, M.: Tržaška knjiga. Ljubljana, Slovenska matica, 375–385.

Pirjevec, M. (2005): Duhovna os Rebulove proze. V: Bratuž, L. (ur.): Rebulov zbornik. Trst, Mladika, 27–32.

Rupel, M. (1962): Primož Trubar, življenje in delo. Ljubljana, Slovenska matica.

Tavčar, J. (1958–59): Razmišljanje o peklu. Gledališki list. Trst, Slovensko narodno gledališče.

Vidmar, J. (1962): Drobni eseji. Maribor, Obzorja.